

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Γεωργιτσογιάννη Ευαγγελία

Αναπλ. Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, Ελ. Βενιζέλου 70, Καλλιθέα- Αθήνα 17671, Τηλ. 2109549206, Email:egeorg@hua.gr

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση της ζωής και του έργου του Κωνσταντίνου Παπαμιχαλόπουλου (1852-1923), πολιτικού, περιηγητή και συγγραφέα, ο οποίος ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την ανάπτυξη της γεωγραφίας στην Ελλάδα. Υπήρξε πρόεδρος της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας, την οποία επανίδρυσε και έθεσε τις βάσεις για τη μετέπειτα πορεία της. Έγραψε επίσης έργα περιηγητικά με γεωγραφικά, ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία [«Περιήγησις εις τον Πόντον» (1903), «Η μονή του όρους Σινά» (1932)]. Παρά το ότι υπήρξε γνωστή προσωπικότητα στην εποχή του και ανέπτυξε ποικίλες δραστηριότητες τόσο στην Ελλάδα όσο και στον ελληνισμό της διασποράς (Η. Π.Α.), τίποτε το ολοκληρωμένο δεν έχει γραφεί γι' αυτόν. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη δράση του που αφορά στη γεωγραφία. Οι πρώτες προσπάθειες για την ανάπτυξη της γεωγραφίας στην Ελλάδα έλαβαν χώρα στα τέλη του 19^{ου} και - κυρίως - στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, έγιναν κάτω από δύσκολες συνθήκες και βασιζόνταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Το επιστημονικό ενδιαφέρον συνδυαζόταν με τα εθνικά συμφέροντα στο πλαίσιο της «Μεγάλης Ιδέας» για επέκταση στα Βαλκάνια και στη Μ. Ασία. Απώτερος στόχος της παρούσας εργασίας είναι να συμβάλει στην ιστορία της γεωγραφίας στην Ελλάδα. Η έρευνα βασίστηκε κατά κύριο λόγο σε πρωτογενείς πηγές: αρχειακό υλικό (κυρίως στο Αρχείο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας), στον Τύπο της εποχής και στα ίδια τα έργα του συγγραφέα. Μελετήθηκε επίσης η σχετική βιβλιογραφία.

CONSTANTINOS PAPANICHALOPOULOS AND THE DEVELOPMENT OF GEOGRAPHY IN GREECE

Georgitsoyanni Evangelia

Associate Professor, Harokopio University, Department of Home Economics and Ecology, 70 El. Venizelou Str., Kallithea- Athens 17671, Greece, Tel. +302109549206, Email:egeorg@hua.gr

Abstract

The present paper deals with the life and activity of Costantinos Papamichalopoulos (1852-1923), a Greek politician, traveller and writer, who had been particularly interested in the development of Geography in Greece. He was president of the Greek Geographical Society, which he re- founded and he set the basis for its later evolution. He also wrote books about his travels containing geographical, historical and cultural information [“Travelling in Pontos” (1903), “The Monastery on Mount Sinai” (1932)]. Although he had been a well- known personality in his times and he had developed various activities in Greece and in the Greek Diaspora in U.S.A., nothing that is complete has yet been written about him. The present paper focuses mainly in his activity concerning Geography. The first efforts for the development of Geography in Greece took place under hard conditions during the end of 19th and-

mainly- during the two first decades of the 20th century. They were due to private initiatives. The scientific interests were combined to national ambitions in the frame work of the so-called “Great Idea”, that was the vision for the creation of a large Greek state, containing more lands in the Balkans and in Asia Minor. This paper aims to contribute to the history of Geography in Greece. Archives (mostly the Archive of the Greek Geographical Society), old newspapers and the books written by Paramichalopoulos were used as sources. The relevant bibliography was used, as well.

Λέξεις Κλειδιά: Ιστορία Γεωγραφίας, Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία
Key words: History of Geography, Greek Geographical Society

1. Εισαγωγή¹

Ο Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος (1852- 1923), πολιτικός, περιηγητής και συγγραφέας, υπήρξε γνωστή προσωπικότητα στην εποχή του και ανέπτυξε ποικίλες δραστηριότητες τόσο στην Ελλάδα όσο και στον ελληνισμό της διασποράς. Εντούτοις, τίποτε το ολοκληρωμένο δεν έχει γραφεί γι’ αυτόν. Η παρούσα εργασία, αφού αναφέρεται συνοπτικά στη ζωή και στη δράση του Κωνσταντίνου Παπαμιχαλόπουλου, εστιάζει ειδικότερα στο έργο του που έχει σχέση με την ανάπτυξη της γεωγραφίας στην Ελλάδα. Το έργο αυτό έχει διπλό χαρακτήρα: αφενός αφορά στη δράση του στο πλαίσιο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας και αφετέρου στις περιηγήσεις και στο συγγραφικό έργο του. Απώτερος στόχος της εργασίας είναι να συμβάλει στην ιστορία της γεωγραφίας στην Ελλάδα. Η έρευνα σχετικά με τον Κωνσταντίνο Παπαμιχαλόπουλο βασίστηκε κατά κύριο λόγο σε πρωτογενείς πηγές: αρχαιακό υλικό (κυρίως στο Αρχείο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας), στον Τύπο της εποχής και στα ίδια τα έργα του συγγραφέα. Μελετήθηκε επίσης η σχετική βιβλιογραφία.

2. Η Ζωή και το Έργο του Κ. Παπαμιχαλόπουλου

Ο Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος (1852- 1923) ήταν γόνος πολιτικής οικογένειας με καταγωγή από την περιοχή της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς στην Ανατ. Λακωνία. Ο πατέρας του Νικόλαος (1827- 1888) είχε μακρά πολιτική σταδιοδρομία, καθώς εξελέγη κατ’ επανάληψη βουλευτής, διετέλεσε πολλές φορές υπουργός και υπηρέτησε ως Πρόεδρος της Βουλής· το 1886 του ανατέθηκε η πρωθυπουργία, αλλά την επόμενη μέρα παραιτήθηκε λόγω διαφωνίας με το βασιλιά Γεώργιο Α΄. Ο Κωνσταντίνος, δευτερότοκος γιος του Νικόλαου, σπούδασε Νομικά στην Αθήνα και στη Γερμανία. Όταν επέστρεψε, ασχολήθηκε για λίγο με τη δημοσιογραφία. Μετά το θάνατο του πατέρα του, αναμείχθηκε ενεργά στην πολιτική και από το 1888 εκλεγόταν συνεχώς βουλευτής της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς μέχρι το 1922, εκτός από μερικά διαλείμματα μεταξύ των ετών 1910-1920. Το 1892 επί Κυβερνήσεως Κ. Κωνσταντόπουλου ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας. Από το 1909, με την εμφάνιση του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή, τάχθηκε στο πλευρό του. Ο Βενιζέλος τον όρισε νομάρχη Αττικοβοιωτίας (1910-11) και στη συνέχεια τον έστειλε στις ΗΠΑ, για να οργανώσει τον εκεί ελληνισμό. Ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος ανέλαβε το 1912 γενικός διευθυντής της «Πανελληνίου Ενώσεως» στην Αμερική. Διετέλεσε επίσης πρόεδρος της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας, πρόεδρος του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου και γενικός

---

¹ Ευχαριστώ θερμά για τη συμβολή τους: την κα Αθηνά Ζαμάνη- Παπαπέτρου ομότ. Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών και τ. Πρόεδρο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας, τον κ. Γεώργιο- Στυλιανό Πρεβελάκη, Καθηγητή του Πανεπιστημίου Paris I (Panthéon- Sorbonne) και τον κ. Ευθύμιο Καρύμπαλη, Επίκ. Καθηγητή του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου.

γραμματέας της Επιτροπής για τη συλλογή εράνων για τη δημιουργία εθνικού στόλου (Πετρολέκας, 1960. Εφ. «Ατλαντίς» 19.1.1912. Βεργόπουλος, 1977).

Υπήρξε επίσης συγγραφέας βιβλίων, κυρίως ιστορικών και περιηγητικών:

- *Οδυσσεύς Ανδρούτσος: ιστορική πραγματεία*, Αθήνα, τυπογραφείο Παρθενώνος, 1873
- *Πολιορκία και άλωσις της Μονεμβασίας υπό των Ελλήνων το 1821: ιστορική πραγματεία*, Αθήνα, Ν. Β. Νάκης, 1874
- *Ο Άρειος Πάγος εν ταις αρχαίαις Αθήναις*, Αθήνα, τυπογραφείο Παρνασσού, 1881 [ανατύπωση: Εκάτη 2001]
- *Εκ των ερειπίων της Χίου ημερολόγιον*, Αθήνα, τυπογραφείο Εθνικού Πνεύματος, 1881
- *Παρά τον τάφον του Βασιλέως Όθωνος. Έν δάκρυ ευγνωμοσύνης*, Λειψία, τυπογραφείο Γ. Δρουγουλίνου, 1883
- *Περιήγησις εις τον Πόντον*, Αθήνα, τυπογραφείο «Κράτους», 1903
- (με Γ. Ι. Κρίτσα), *Αι ελληνικαί νήσοι*, Αθήνα, τυπογραφείο Εστία, 1911 (Δημοσίευμα Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας)
- *Η Κωνσταντινούπολις ελληνική επί 2577 έτη*, Αθήνα, τυπογραφείο Ι.Β.Βάρτσου, 1920
- *Η μονή του όρους Σινά*, Αθήνα, Ε. Δ. Παπάς- Κάιρο, Σιναϊτικό Μετόχιον, 1932.

Αναφέρονται επίσης τα έργα του: *Εντυπώσεις περί του εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις ελληνισμού*, *Οι χίλιοι Πλαταιείς εν Μαραθώνι*. Έγραψε και άρθρα περιηγητικού χαρακτήρα σε περιοδικά, όπως: «Απ' Αθηνών εις Βώλον: εντυπώσεις», *Παρνασσός* ΣΤ' τ. Β' – Γ' (1882), σ. 164-188. «Περιήγησις Κ. Παπαμιχαλόπουλου εις Σινά, Παλαιστίνην, Συρίαν και Κύπρον», *Γεωγραφικόν Δελτίον Α', τ. Β' - Γ' (1904-1905)*, σ. 103-116. Έχει εκδοθεί επίσης και η (με Κ. Ν. Ράδο), *Έκθεσις περί της εν Άστρει πανηγυρικής αναστηλώσεως πλακός αναμνηστικής της Β' Εθνικής Συνελεύσεως*, Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, τυπογραφείο «Νομικής», 1900.

3.Δραστηριότητα στο πλαίσιο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας

Η Γεωγραφική Εταιρεία, μετά από μια αποτυχημένη προσπάθεια το 1893, ιδρύθηκε τελικά το 1901 στην Αθήνα από ομάδα λογίων και επιστημόνων Πρωτεργάτης της ιδρύσεως της εταιρείας και πρώτος γενικός γραμματέας της ήταν ο Κωνσταντίνος Ράδος, καθηγητής Ναυτικής Ιστορίας και πρόεδρος της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας. Πρώτος πρόεδρος της υπήρξε ο υποστράτηγος Ιφικράτης Κοκίδης. [Ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη της εταιρείας και εξελέγη μέλος της Κεντρικής Επιτροπής της]. Σύμφωνα με το Καταστατικό της (1901), σκοπός της Εταιρείας, η οποία τέθηκε υπό την προστασία του τότε διαδόχου Κωνσταντίνου, ήταν να ενισχύσει και να αναπτύξει τις γεωγραφικές σπουδές στην Ελλάδα και να συντελέσει στην πρόοδο της γεωγραφικής επιστήμης. Ως κύρια μέσα για την επίτευξη του σκοπού αυτού καθορίστηκαν τα εξής: η ενθάρρυνση και η διενέργεια γεωγραφικών μελετών που αφορούν κυρίως στην Ελλάδα· η προκήρυξη και απονομή βραβείων· η τήρηση αλληλογραφίας με ξένες γεωγραφικές εταιρείες, καθώς και με εξερευνητές και γεωγράφους· τα δημοσιεύματα και η έκδοση χαρτών. Η διοίκηση γινόταν από 39μελή Κεντρική Επιτροπή (Γεωγραφική Εταιρεία, 1902. Αλεξόπουλος, 1991).

Η Εταιρεία ακολούθησε το πρότυπο ανάλογων εταιρειών που είχαν ιδρυθεί από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στα δυτικοευρωπαϊκά κράτη στο πλαίσιο των αποικιοκρατικών τους βλέψεων, συνδυασμένων με εξερευνητικές και επιστημονικές αναζητήσεις (Robic, 2006; Bastié, 2006/ 02). Η σύσταση της Γεωγραφικής Εταιρείας στην Ελλάδα εντασσόταν κυρίως στις επιδιώξεις του ελληνικού κράτους για πραγματοποίηση της λεγόμενης «Μεγάλης Ιδέας» με επέκταση στα Βαλκάνια και στη Μ. Ασία, στον ανταγωνισμό με τα άλλα βαλκανικά κράτη και στην ενίσχυση της εικόνας της Ελλάδας στην Ευρώπη, χωρίς και πάλι να λείπει η διάθεση για γνώση.

Είναι χαρακτηριστικά όσα ανέφερε στην εισήγησή του κατά τη σύσταση της Εταιρείας ο Κ. Ράδος: «*Η Ελλάς έχει ανάγκην πρωτίστως, μου φαίνεται, δύο πραγμάτων, να γνωρίση εαυτήν και να γνωρίση τους άλλους, επί τη ίδια αυτής ωφελεία....Είναι δε ανάγκη να σας σημειώσω οποία και οπόση συναφής εργασία υπολείπεται εν Ηπείρω, εν Μακεδονία, εν Μ. Ασία; Ποίος δε μας δίδει πληροφορίας περί των κρατών του Αίμου ακριβείς, ή τις ασχολείται εις αναίρεσιν των ψευδολογημάτων των πολεμίων της Ελληνικής φυλής εν τη ευρωπαϊκή δημοσιογραφία; Αλλά τις ομιλεί εις ημάς συγχρόνως και περί των μεγάλων έργων των ερευνητών, περί του έργου της Αφρικής; Αλλά μήπως και του από πολλού γνωστού κόσμου έχομεν πλήρη ιδέαν;...» (Γεωγραφική Εταιρεία, 1902).*

Η Γεωγραφική Εταιρεία κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας της (1904-1907) πραγματοποίησε διαλέξεις, εξέδωσε το *Γεωγραφικόν Δελτίον* (για την έκδοση αυτή τιμήθηκε με χρυσό μετάλλιο στη Διεθνή και Ναυτική Έκθεση του Μπορντώ του 1904), συμμετείχε σε Διεθνή Γεωγραφικά Συνέδρια και, όπως αναφέρεται, έτυχε της αποδοχής των ξένων γεωγράφων (Γεωγραφική Εταιρεία, 1902. Αλεξόπουλος, 1991).

Το 1908 τροποποιήθηκε το καταστατικό της και έλαβε την ονομασία «Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία», ενώ η διοίκησή της ανατέθηκε σε 12μελές Διοικητικό Συμβούλιο. Νέος πρόεδρος εξελέγη ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος. Το ίδιο έτος η Εταιρεία έλαβε μέρος στο Διεθνές Γεωγραφικό Συνέδριο στη Γενεύη. Στη συνέχεια όμως η Εταιρεία διαλύθηκε εξαιτίας των πολέμων που ακολούθησαν (Βαλκανικοί, Πρώτος Παγκόσμιος) και για οικονομικούς λόγους (*Δελτίον της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας*, 1960. Αλεξόπουλος, 1991).

Ας σημειωθεί επίσης ότι την περίοδο αυτή εκδόθηκε στη σειρά Δημοσιευμάτων της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας το έργο των Κ. Παπαμιχαλόπουλου, Προέδρου της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας - Νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας, και Γεωργίου Ι. Κρίτσα, Συμβούλου της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας- Υποπλοίαρχου του Ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού, *Αι ελληνικάί νήσοι* (Αθήνα, τυπογραφείο Εστία, 1911). Πρόκειται για την εισαγωγή, το μόνο τμήμα που εκδόθηκε τελικά, ενός τρίτομου έργου σχετικά με τις σωστές ονομασίες των ελληνικών νησιών, το οποίο σκόπευαν να γράψουν οι συγγραφείς, αλλά τελικά δεν ολοκληρώθηκε, λόγω άλλων ασχολιών και ασθενείας του πρώτου και λόγω θανάτου του δεύτερου το 1920 (Παπαμιχαλόπουλος, 1920. Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία, 1924).

Το 1919 η Εταιρεία ανασυστήθηκε με πρωτοβουλία κυρίως του Κ. Παπαμιχαλόπουλου και εγκρίθηκε το νέο της καταστατικό. Πρόεδρος εξελέγη ο ίδιος, ο οποίος και παρέμεινε στη θέση αυτή (επανεξελέγη στις νέες αρχαιρεσίες του 1921 και του 1922) μέχρι το θάνατό του το 1923. Στόχος της Εταιρείας, εκτός από το να συμβάλει στη γεωγραφική έρευνα και στην προαγωγή της γεωγραφικής επιστήμης στην Ελλάδα, ήταν να γίνει «πολύτιμος βοηθός των εθνικών συμφερόντων», κατά τον Κ. Παπαμιχαλόπουλο (Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία, 1924).

Κύριο μέλημα της Εταιρείας κατά την περίοδο αυτή, πλην του στεγαστικού (οι συνεδριάσεις λάμβαναν χώρα στο Γραφείο της Διευθύνσεως του Ναυτικού Απομαχικού Ταμείου και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής) και της εξευρέσεως πόρων, υπήρξε η συγγραφή βιβλίου γεωγραφίας της Ελλάδας. Επίσης, κατόπιν ενεργειών του Διοικητικού Συμβουλίου, ψηφίστηκε ο νόμος 2260/1920, με τον οποίο η Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία έγινε κρατική υπηρεσία που όφειλε να συντηρεί το Γεωγραφικό Αρχείο του Κράτους. Υπαγόταν στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και θα λάμβανε ετήσια χορηγία από το κράτος, για την εκταμίευση όμως της οποίας παρουσιάστηκαν δυσκολίες (Πρακτικά του Δ.Σ. της Ε.Γ.Ε., 20.4.1919-19.6.1923).

Ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διδασκαλία του μαθήματος της Γεωγραφίας στα σχολεία και στο Πανεπιστήμιο [Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία (1924)]. Όπως χαρακτηριστικά αναγράφεται στα Πρακτικά του Δ.Σ. της Ε.Γ.Ε. στη συνεδρίαση της 27^{ης} Μαρτίου 1921, «*Ο κ. Πρόεδρος αποβλέπων εις την σπουδαιότητα της Γεωγραφίας ως μαθήματος εξόχως μορφωτικού και επομένως αναγκαιότατου δια την συμπλήρωσιν της ημετέρας εκπαιδεύσεως,*

προτείνει όπως σχετικόν έγγραφον περί επεκτάσεως της διδασκαλίας του μαθήματος τούτου εν τε τοις Γυμνασίοις και τω Πανεπιστημίω, ως και εν οποιοδήποτε άλλω Σχολείω, εν ω τούτο δεν διδάσκεται, σταλή προς την Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν των Ελλήνων και προς το Υπουργείον της Παιδείας». Όπως αναφέρθηκε (Συνεδρίαση 4.6.21), παλαιότερα το μάθημα της Γεωγραφίας διδασκόταν στα Γυμνάσια, αλλά καταργήθηκε λόγω ελλείψεως ειδικά καταρτισμένων εκπαιδευτικών. Εκφράστηκε επίσης η επιθυμία για ίδρυση έδρας Φυσικής Γεωγραφίας στη Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών «προς τον σκοπόν της εξυψώσεως και διαδόσεως των γεωγραφικών ιδεών παρ' ημίν» (Πρακτικά του Δ.Σ. της Ε.Γ.Ε., 20.4.1919-19.6.1923).

Άλλα θέματα που απασχόλησαν την Εταιρεία την περίοδο αυτή ήταν η ανασύλωση του Θεμιστόκλειου Μνημείου στον Πειραιά, η συμπλήρωση και επέκταση του γεωγραφικού και ναυτικού ορολογίου, η εκπόνηση συστήματος οδηγίων («Σχέδιον Γεωγραφικού Αρχείου υπό Γ. Σχοινά»), με βάση τις οποίες όλοι οι Έλληνες θα μπορούσαν να συλλέξουν γεωγραφικό υλικό, το οποίο θα αξιοποιούσε στη συνέχεια η Εταιρεία. Λόγω όμως δυσχερών περιστάσεων και έλλειψης πόρων, δεν μπόρεσαν να πραγματοποιηθούν τα ανωτέρω (Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία, 1924). Ο πρόεδρος ενδιαφέρθηκε και για τη διεύρυνση της Εταιρείας με νέα μέλη και γι' αυτό πρότεινε να γίνουν σχετικές ενέργειες (Πρακτικά του Δ.Σ. της Ε.Γ.Ε., 20.4.1919-19.6.1923).

Πραγματοποιήθηκαν επίσης διαλέξεις, εκδρομή στη Χαλκίδα με την Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών και σχέσεις με αντίστοιχες οργανώσεις και ιδρύματα του εξωτερικού, κυρίως με το Πανεπιστήμιο Clark στη Μασσαχουσέτη των Η. Π. Α., το οποίο απευθύνθηκε στην Εταιρεία, για να του παράσχει πληροφορίες σχετικά με τη γεωγραφία στην Ελλάδα και τους ασχολούμενους μ' αυτήν (Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία, 1924).

Οι δραστηριότητες της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας διεξάγονταν όλο αυτό το διάστημα κάτω από αντίξοες συνθήκες, καθότι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην επιστολή της Εταιρείας προς το Πανεπιστήμιο Clark, η χώρα βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση από δεκαετίας και όλοι οι εν ενεργεία επιστήμονες στρατεύονταν, ενώ τα διοικητικά συμβούλια των επιστημονικών εταιρειών μετά πολλής δυσκολίας κατόρθωναν να έχουν απαρτία στις συνεδριάσεις τους. Ομοίως και ο δημόσιος και ιδιωτικός τομέας υπέφεραν από έλλειψη προσωπικού (Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία, 1924).

Στην ίδια επιστολή, δίνονται στοιχεία για την κατάσταση σχετικά με τη γεωγραφία στην Ελλάδα την εποχή αυτή. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι Γεωγραφική Εταιρεία υπήρχε μόνο μία στην Ελλάδα, αλλά ενδιαφέρον για τη γεωγραφία έδειχναν και διάφορες άλλες επιστημονικές εταιρείες, όπως η Λέσχη των Επιστημόνων, Ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων, η Εταιρεία Φυσικών Επιστημών, η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, κ.ά. Υπήρχαν επίσης διάφορες δημόσιες υπηρεσίες που πραγματοποιούσαν γεωγραφικές εργασίες, όπως η Γεωλογική Υπηρεσία του Υπουργείου Συγκοινωνιών, η Χαρτογραφική Υπηρεσία του Στρατού, η Υδρογραφική Υπηρεσία του Υπουργείου Ναυτικών, κ.ά. Είχαν ιδρυθεί και έδρες Γεωγραφίας, Γεωλογίας και Γεωγνωσίας τόσο σε πανεπιστημιακό επίπεδο όσο και σε ανώτερες Σχολές. Αναφέρεται επίσης ότι η Ελλάδα τα τελευταία δύο χρόνια είχε πραγματοποιήσει γεωλογικές, τοπογραφικές, θαλασσογραφικές και αρχαιολογικές αποστολές και έρευνες. Όσον αφορά στις σχετικές με τη γεωγραφία εκδόσεις, αναφέρεται ότι περιοδικό καθαρά γεωγραφικό δεν εκδιδόταν, αλλά υπήρχαν περιοδικά και κρατικά δημοσιεύματα αφιερωμένα στη γεωλογία και στις φυσικές επιστήμες, όπως τα δημοσιεύματα του Γεωλογικού Γραφείου του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, οι εκδόσεις του Εθνικού Αστεροσκοπείου, κ. ά. Επισημαίνεται, τέλος, ότι επιφανείς ζώντες γεωγράφοι δεν υπήρχαν την εποχή αυτή στην Ελλάδα, πολλοί όμως καταγίνονταν με γεωγραφικές μελέτες (Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία, 1924).

Ας σημειωθεί ότι ο Παπαμιχαλόπουλος εξαιτίας ενός σοβαρού προβλήματος υγείας, κατά τον τελευταίο χρόνο της ζωής του δεν μπορούσε να παρίσταται στις συνεδριάσεις της Εταιρείας, όπου τον αναπλήρωνε ο αντιπρόεδρος Π. Καλογερόπουλος, αλλά συνέχισε να συμβάλει με τις συμβουλές του στο έργο της (Πρακτικά του Δ.Σ. της Ε.Γ.Ε., 20.4.1919-19.6.1923. Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία, 1924).

4. Περιηγητική δραστηριότητα

Το ενδιαφέρον του Παπαμιχαλόπουλου για τη γεωγραφία εκδηλώθηκε και με τις περιηγήσεις που πραγματοποίησε και τα σχετικά βιβλία που έγραψε. Ο Παπαμιχαλόπουλος υπήρξε ο πρώτος Έλληνας που επισκέφθηκε τον Πόντο και την ενδοχώρα του το καλοκαίρι του 1901 και δημοσίευσε τις εντυπώσεις του πρώτα στην εφημερίδα «Κράτος» και στη συνέχεια αυτοτελώς το 1903. Το ταξίδι αυτό εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο του ενδιαφέροντος της Ελλάδας για τον ελληνισμό της Ανατολής που χρονολογείται από τη γένεση της «Μεγάλης Ιδέας», αλλά άρχισε να εκδηλώνεται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ωστόσο μέχρι τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα η γνώση του ελλαδικού κόσμου για τη Μικρά Ασία περιοριζόταν στη γνώση της παραλιακής ζώνης, ενώ ακόμα και το ελληνικό κράτος αγνοούσε την ενδοχώρα. (Κατσιαδάκη – Γαρδίκια, 1977. Παπαμιχαλόπουλος, 1903).

Ο Παπαμιχαλόπουλος ξεκίνησε το ταξίδι στον Πόντο, αφού έφτασε από τον Πειραιά στην Κωνσταντινούπολη με πλοίο και από εκεί, πάλι με πλοίο, στην Τραπεζούντα. Ακολούθησε ταξίδι στο εσωτερικό του νομού Τραπεζούντας για επίσκεψη στα ονομαστά Μοναστήρια του τόπου, της Παναγίας Σουμελά και του Αγίου Γεωργίου. Περιστερεώτα με περιήγηση συγχρόνως στη γύρω περιοχή. Κατόπιν, επιστροφή στην Τραπεζούντα και στη συνέχεια, ταξίδι με πλοίο στις παράλιες πόλεις Κερασούντα, Κοτύωρα και Αμισό και επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη. Το βιβλίο δίνει πολλές πληροφορίες για τον τόπο, τους ανθρώπους, τον πολιτισμό τους και την όλη κατάσταση στην περιοχή, με αντικειμενικότητα και χωρίς προκαταλήψεις. Διανθίζεται επίσης με πλούσιο φωτογραφικό υλικό (Παπαμιχαλόπουλος, 1903). Το βιβλίο αυτό καθίσταται ιδιαίτερα ενδιαφέρον και πολύτιμο ως ιστορική μαρτυρία, καθότι παρέχει μια εικόνα του Πόντου λίγα χρόνια πριν αλλάξουν τελείως οι συνθήκες στην περιοχή λόγω των πολέμων και της μαζικής φυγής των χριστιανικών πληθυσμών προς την Ελλάδα μετά από τη συνθήκη της Λωζάννης (1923).

Λίγα χρόνια μετά το ταξίδι στον Πόντο, ο Παπαμιχαλόπουλος πραγματοποίησε άλλες δύο περιηγήσεις. Το 1904 επισκέφθηκε τη Μονή Σινά, την Παλαιστίνη, Συρία και Κύπρο. Για το ταξίδι αυτό έγραψε στο «Γεωγραφικόν Δελτίον» (Παπαμιχαλόπουλος, 1905). Το 1907 επισκέφθηκε την Αίγυπτο και τη Μονή Σινά και δημοσίευσε τις εντυπώσεις του στην εφημερίδα «Αλήθεια» (1908). Τα ταξίδια αυτά αποτέλεσαν το υλικό για το τελευταίο του βιβλίο *Η μονή του όρους Σινά*, το οποίο εκδόθηκε το 1932, μετά το θάνατό του. Ήταν ένα από τα ελάχιστα έργα που είχαν μέχρι τότε γραφεί για τον τόπο αυτό στα ελληνικά - τα προηγούμενα ήταν πολύ παλαιότερα, του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα και δυσεύρετα. Το βιβλίο δίνει πολλές πληροφορίες για τη μονή, την ιστορία και τα κειμήλιά της, καθώς και για την περιοχή και τους κατοίκους της. Κοσμείται επίσης με πλούσιο φωτογραφικό υλικό (Παπαμιχαλόπουλος, 1932). Το ταξίδι αυτό εντάσσεται στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος του ελληνικού κράτους για την πολιτισμική κληρονομιά του ελληνισμού στην Ανατολή, γι' αυτό και ο Παπαμιχαλόπουλος χαρακτηρίζεται από τον Τύπο της εποχής ως «εμπνευσμένος απόστολος της εθνικοθρησκευτικής ιδέας και χαλκέντερος ερευνητής των εθνικών κειμηλίων των συγκροτούντων την εθνικήν δόξαν και την εθνικήν δύναμιν» (Εφ. Αλήθεια, 17.2. 1908)

Ας σημειωθεί ότι τα ταξίδια αυτά του Παπαμιχαλόπουλου είχαν προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών Ελλήνων ήδη πριν τη συγγραφή των βιβλίων, όπως φάνηκε από τις διαλέξεις που είχε πραγματοποιήσει για τα θέματα αυτά με μεγάλη επιτυχία

και από τα δημοσιεύματα του Τύπου της εποχής (Παπαμιχαλόπουλος 1903. Παπαμιχαλόπουλος 1932).

5. Συμπεράσματα

Οι πρώτες προσπάθειες για την ανάπτυξη της γεωγραφίας στην Ελλάδα έλαβαν χώρα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και – κυρίως- στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Το επιστημονικό ενδιαφέρον συνδυαζόταν με τα εθνικά συμφέροντα στο πλαίσιο της «Μεγάλης Ιδέας». Οι προσπάθειες αυτές έγιναν σε μια δύσκολη εποχή χωρίς κρατική στήριξη και βασίζονταν καθαρά στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ένας από τους ανθρώπους που ξεχώρισαν ήταν ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος, ο οποίος υπήρξε ο άνθρωπος που επανίδρυσε την Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία και της έδωσε τις βάσεις για να μπορέσει να συνεχίσει την πορεία της. Ενδιαφέρον από γεωγραφικής απόψεως παρουσιάζει και το συγγραφικό του έργο τόσο το σχετικό με τα ονόματα των νησιών όσο και οι εντυπώσεις από τις περιηγήσεις τους που αποτελούν ενδιαφέρουσες πηγές για την ανθρωπογεωγραφία και την ιστορία.

Βιβλιογραφία

- Αλεξόπουλος Α., 1991: *Η Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία*, Δημοσιεύματα Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας, Αθήνα.
- Γεωγραφική Εταιρεία, 1902: *Ιστορικόν της Ιδρύσεως- Καταστατικόν*, Τυπογραφείο «Νομικής», Αθήνα.
- Δελτίον της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας*, 1960: Γ'. III, Αθήνα
- Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία, 1924: *Πεπραγμένα Α' Πενταετίας 1919-1923*, Δημοσίευμα 2^{ον}, Αθήνα.
- Εφ. «Αλήθεια», 1908: Αθήνα.
- Εφ. «Ατλαντίς», 1912: Η.Π.Α.
- Βεργόπουλος Κ., 1977: *Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895: Τα δύο κόμματα, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 22-39.
- Κατσιαδάκη – Γαρδίκια Ελ., 1977: *Ο υπόδουλος ελληνισμός από το 1881 ως το 1913: Μ. Ασία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 367-377.
- Παπαμιχαλόπουλος Κ., 1903: *Περιήγησις εις τον Πόντον*, τυπογραφείο «Κράτους» Αθήνα.
- Παπαμιχαλόπουλος Κ., 1905: *Περιήγησις Κ. Παπαμιχαλόπουλου εις Σινά, Παλαιστίνην, Συρίαν και Κύπρον, Γεωγραφικόν Δελτίον 1904-1905: Α', τ. Β' - Γ'*, 103-116.
- Παπαμιχαλόπουλος Κ., 1920: *Η Κωνσταντινούπολις ελληνική επί 2577 έτη*, τυπογραφείο Ι.Β.Βάρτσου, Αθήνα.
- Παπαμιχαλόπουλος Κ., 1932: *Η μονή του όρους Σινά*, , Ε. Δ. Παπάς Αθήνα - Σιναιτικό Μετόχιο, Κάιρο.
- Παπαμιχαλόπουλος, Κ., Γ. Ι. Κρίτσας, 1911: *Αι ελληνικάί νήσοι*, τυπογραφείο Εστία, Δημοσίευμα Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας, Αθήνα.
- Πετρολέκας Κ., 1960: *Ζάραξ. Ιστορικά και Λαογραφικά Σημειώματα περί του τόπου*, Αθήνα.
- Πρακτικά του Δ.Σ. της Ε.Γ.Ε., 20.4.1919-19.6.1923 (αδημοσίευτο, χειρόγραφο)
- Bastie J., 2006/ 02: *Bref historique de la Société de Géographie, La Géographie*, 1520 bis: 3-4.
- Robic M. – Cl. (ed.), 2006: *Couvrir le Monde. Un grand XXe siècle de Géographie Française*, adpf- ministère des affaires étrangères, Paris.